

İbâzîlerin Yedi Harf ve Mushaf İstinsahı ile İlgili Yaklaşımları*

The Ibâzîs' Approach to the Seven Letters and the Mushâf Istinsâh

Kenan AKLAN**

Öz

Bu makalede, Hâricîlerin/Muhakkime'nin ılımlı bir kolu olduğu söylenen ve günümüzde varlığını sürdüren İbâzî ekolüne mensup âlimlerin kıraatlerin temel meselelerinden olan yedi harf ve Kur'an'ın Mushaf haline gelme sürecine dair yaklaşımları ele alınmıştır. İslâm'ın yayılmasıyla birlikte Kur'an kelimelerinin telaffuzu noktasında Müslümanlara tanınan kolaylık şeklinde kendisini gösteren yedi harf ruhsatının mahiyeti ve kapsamı günümüzde bile hâlâ tartışılan konulardandır. Çünkü konuyla ilgili hadislerde yedi harf ruhsatının mahiyetine dair açık bir hüküm bildirilmemiştir. Bu bağlamda öncelikle yedi harf meselesiyle ilgili öne çıkan rivayetler ve âlimlerin görüşlerine temas edilmiş, ardından mukayese yöntemi uygulanarak İbâzîlerin yedi harfe dair yaklaşımlarına yer verilmiştir. Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber hayatta iken kitaplaştırılmamıştır. Bunun başlıca nedeni vahyin devam ediyor olmasıdır. Bu süreçte Hz. Peygamber hem kendisine inen âyetleri vahiy kâtiplerine yazdırıyor hem de sahâbe bu âyetleri hifzediyordu. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından kısa süre sonra Kur'an âyetlerinin bir araya getirilme fikri gündeme gelmiş ve hayata geçirilmiştir. Hz. Ebû Bekir devrinde Kur'an âyetlerinin bir araya getirilmesi ve Hz. Osman döneminde istinsah edilen Mushaf'ların belli merkezlere gönderilme faaliyetleri Kur'an metninin beşerî planda muhafazası bağlamında önemli kilometre taşlarıdır. Bu kapsamda çalışmanın ikinci kısmında Kur'an'ın Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetiyle ilgili İbâzî âlimlerin değerlendirmelerine yer verilmiştir. Buna bağlı olarak çalışmanın amacı, İbâzî âlimlerin, yedi harf ve Mushaf istinsahı ile ilgili temel paradigmadan ayrılan bir yaklaşımının söz konusu olup olmadığının gösterilmesi ve/veya örtüşen noktalarının tespit edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Kıraat, Yedi harf, Mushaf imlâsı, İbâzîlik.

Abstract

In this article, the approaches of the scholars belonging to the Ibâzî school, which is said to be a moderate branch of the Khâricîs/Muhaqqimeen and which continues to exist today, to the seven letters, one of the basic issues of the Qur'an and the process of the Qur'an becoming a Mushaf. The nature and

* Bu çalışma, Doç. Dr. Mustafa Kılıç danışmanlığında devam eden "İbâziyye'de Kıraat Tasavvuru" doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2024).

** Öğretim Görevlisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0002-2209-3071, kenanaklan@comu.edu.tr, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 23/05/2024, Accepted/Kabul Tarihi: 26/08/2024, Published/Yayın Tarihi: 18/09/2024.

scope of the seven-letter concession, which manifested itself as the convenience granted to Muslims in the pronunciation of the words of the Qur'an with the spread of Islam, is still one of the issues that are still debated even today. Because there is no clear ruling on the nature of the seven letter concession in the hadiths on the subject. In this context, first of all, the prominent narrations and the views of the scholars on the issue of the seven letters are touched upon, and then, by applying the method of comparison, the approaches of the Ibâzîs to the seven letters are included. The Holy Qur'an was not published while the Prophet was alive. The main reason for this was the continuation of revelation. In this process, the Prophet was both dictating the verses that were revealed to him to the scribes of revelation and the Companions were memorizing these verses. However, shortly after the Prophet's death, the idea of compiling the verses of the Qur'an came to the fore and was realized. The gathering of Qur'anic verses during the reign of Prophet Abū Bakr and the sending of the Mushafs to certain centers during the reign of Prophet 'Uthman are important milestones in the context of human preservation of the Qur'anic text. In this context, the second part of the study includes the evaluations of the Ibâzî scholars regarding the Qur'an's printing activities during the reign of Prophet 'Uthman. Accordingly, the aim of the study is to show whether there is a divergent approach of the Ibâzî scholars from the basic paradigm regarding the seven letters and the Mushaf inscription and/or to identify the overlapping points.

Keywords: Qur'an, Qiraat, Seven letters, Mushaf orthography, Ibâziism.

Giriş

Kur'an, nüzülü ile paralel olarak sadece hayata tatbik edilmekle kalmamış, aynı zamanda onun lafzı da hifzedilip gerek vahiy katipleri gerek diğer sahâbe tarafından yazılarak koruma altına alınmıştır. Sonraki süreçte genişleyen İslâm coğrafyası, Arap kabilelerinin arasında söz konusu olan lehçe farklılıkları, Müslümanlar içerisinde okuma-yazma bilmeyenlerin yanı sıra yaşlılar ve çocukların varlığı gibi faktörler bazı Kur'an kelimelerinin telaffuzu noktasında birtakım değişik okuyuş izni tanınması sürecinin başlamasına yol açmıştır. Bu bağlamda yedi harf ruhsatı da anılan sorunların çözümüne yönelik Müslümanlara verilen ilahi bir kolaylıktır. Diğer taraftan Hz. Peygamber hayatta iken vahiy devam ettiği için Kur'an âyetleri müstakil bir kitap haline getirilmemişti. Ancak onun vefatından sonra İslâm'ın fetihlerle genişlemesi, bazı Müslümanlar arasında irili ufaklı ihtilafların söz konusu olması ve ashâbın ileri gelenlerinin Kur'an'la ilgili Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitaplarında yapmış olduğu tahrifin benzerinin yaşanacağı endişesi Kur'an'ın iki kapak arasına alınması gerekliliğini doğurdu.

Bu makalede İbâzîlerin kıraat ilminin temel meselelerinden addedilen yedi harf ve Mushaf imlâsıyla ilgili değerlendirmeleri genel hatlarıyla incelenecektir. İbâzîlik, Hâricîliğin/Muhakkime'nin¹ günümüze ulaşan ılımlı bir kolu olarak görülen ve halen varlığını

---

¹ İslâm tarihi kaynaklarında genel kabul, Hâricîlerin Sıffin Savaşı'nda tahkimin kabulüyle Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldığı yönündedir. Bu süreçte en erken ortaya çıkan grup, Hz. Ali'nin hakemleri kabul etmesi üzerine ona verdikleri desteği geri çekenler tarafından kuruldu. Kendilerini Muhakkime olarak tanımlayan bu grup,

sürdüren, Umman'ın resmi mezhebi kabul edilen, bunun yanı sıra az da olsa Cezayir, Tunus ve Zanzibar gibi ülkelerde mensupları bulunan bir ekoldür. İbâziyye ekolü siyasi ve fikirsel bir konjonktürde önce tahkim sonra da Ezârîka'nın şiddet yanlısı faaliyetlerine karşı ortaya çıkmış, sonrasında devrin şartlarına göre belirli süre gizlilik içerisinde hayatını sürdürmeye çalışmış bir ekoldür. Ayrıca bazı öncü İbâzî komutanların üstün gayret ve faaliyetleriyle sınırlı da olsa belirli bir alana yayılma şansı bulmuştur.² Fırkaya, ilk fakihlerinden olan Abdullah b. İbâz'a³ nispetle İbâziyye denmiştir.⁴

Yapılan kapsamlı tarama sonucunda İbâzîlerin kıraat tasavvuruna dair kaleme alınmış müstakil kitap, tez ya da makale bulgusuna ulaşamadığından bu makalenin alandaki boşluğu doldurması hedeflenmektedir. Çalışmada öncelikle yedi harfle ilgili öne çıkan bazı rivayetler ve konuya dair âlimlerin görüşlerine temas edildikten sonra İbâzîlerin değerlendirmelerine yer verilecektir. İkinci kısımda ise aynı yöntemle önce Kur'an'ın mushaflaşma sürecine dair mücmel bazı bilgiler verildikten sonra İbâzîlerin bu konudaki argümanları ele alınacaktır. Çalışmada yararlanılan başlıca kaynaklar ise İbâzîlerin öne çıkan âlimlerinden Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî'nin (öl. 280/893 civarı) *Tefsîru kitâbillahi'l-‘azîz*'i, Ebû Muhammed Saîd el-Umânî'nin (öl. 500/1106'dan sonra) kıraate dair *el-Kitâbü'l-‘evsat fi ‘ulûmi'l-kurâ'ât*'i, Muhammed b. Âmir b. Râşid el-Mi‘velî'nin (öl. 1190/1777) ulûmü'l-Kur'ân'la ilgili *Kitâbü't-tehziib fi'l-fesâhati ve'l-elfâz*'i, Saîd el-Kindî'nin (öl. 1207/1792) *et-Tefsîru'l-müeyesser li'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, Muhammed b. Yûsuf et-Tafeyyîş'in (öl. 1332/1914) *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me‘âd* ve *Teysîru't-tefsîr* adlı eserleridir.

---

tahkimin Kur'an ve sünnete aykırılığını öne sürüyorlardı. Ancak tahkimden önce de gelecekteki potansiyel ayrılık ve isyanların izlerini taşıyan fikir ayrılıkları ve zaman zaman ortaya çıkan gruplar göz önünde tutulduğunda Muhakkime'nin de birdenbire ortaya çıkmış bir fırka olduğunu söylemek zordur. Bk. İrfan Abdülhamid, *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye* (Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1967), 67; Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Seyyide İsmâîl Kâşif (Umman: Vizâretü't-türâsi'l-kavmî ve's-sekâfe, 1980), 140; Süheyr Kalamâvî, *Edebü'l-Havâric fi'l-asri'l-Emevî* (Kahire: Matbaatü Lücneti'Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1945), 2; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 53; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 55.

² Amr Halîfe en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, ts.), 104.

³ Abdullah İbn İbâz'la ilgili kaynaklarda "İmâmü'l-Müslimîn, İmâm-u Ehli't-Tahkîk ve'l-Umde (ve'l-Adl) gibi vasıflar zikredilmiştir. Bk. Ebü'l-Kâsım b. İbrahim el-Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Müntekâh* (Londra: Dâru'l-Hikme, 2014), 155; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd Ebü Osmân b. Abdulvâhid Bedreddîn eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-siyer* (Umman: Vizâretü't-türâsi'l-kavmî ve's-sekâfe, 1987), 39; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 225; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 85.

⁴ Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmîl fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997), 3/151-154; Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 21, 23. Bazı araştırmacılar, İbâziyye'nin kurucusu olarak sadece Abdullah b. İbâz isminin zikredilmesini doğru bulmazlar. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 82.

1. Yedi Harf

İbâzî müellifler, eserlerinde yedi harf tartışmalarına bazen müstakil konu başlıklarında bazen âyetleri yorumlamaları esnasında yer vermiş, zaman zaman da konuyla ilgili kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır. Ancak konunun mahiyetinin anlaşılması açısından öncelikle “yedi harf” kavramıyla ilgili rivayetlere ve bu meselede öne sürülen çeşitli değerlendirmelere temas edilecektir.

1.1. Yedi Harfle İlgili Rivayetler ve Âlimlerin Görüşleri

Yedi harfle ilgili rivayetler⁵ derinlemesine tetkik edildiğinde görülecektir ki Araplar arasında okuma yazma bilmeyenlerin çoğunlukta olması, Arap kabilelerinin dağınık bir şekilde ve genellikle şehirlerden uzak bir yaşam sürmeleri farklı lehçelerin ortaya çıkmasında önemli faktörlerden olmuştur. Ayrıca toplum içerisinde ihtiyar, çocuk, kadın, köle ve düşkünlerin bulunması gibi nedenler, Kur’an’ın sadece bir lehçe ile okunmasını zorlaştırmıştır.⁶ Ebû Ca’fer et-Tahâvî’ye (öl. 321/933) göre yedi harf ruhsatı verilmesinin ana sebebi ilk dönem Müslümanlarının kendi lehçesi dışında diğer lehçelerle Kur’an okumaları noktasında karşı karşıya kaldıkları güçlüktür. Çünkü İslâm’la müşerref olan ilk dönem Müslümanlarının büyük bir çoğunluğu ümmî idi. İçlerinden pek azı okuma yazma biliyordu. Bunun sonucu olarak da kendi kabilesinde dillerinin alışkanlık haline getirdiği kelimeleri başka lehçelerde telaffuz etmek ancak büyük bir zorluğun sonucunda mümkün olabiliyordu. Nihayetinde anlamı aynı fakat lafzı farklı olan kelimelerle (müterâdif) telaffuz konusunda kendilerine ruhsat tanındı. Ancak sonraki dönemlerde okuma-yazma oranının artmasıyla birlikte daha önce telaffuz zorluğu yaşayanların sayısı azaldı.⁷ Bu görüşten yola çıkarak okuma-yazma bilenlerin oranının yükselmesinin sonucunda sözü edilen telaffuz zorluklarının azaldığı söylenebilir.

Konuyla ilgili hadislerden ve âlimlerin değerlendirmelerinden anlaşıldığına göre yedi harf; Hz. Peygamber’in talebi üzerine, Allah’ın kullarına vermiş olduğu okuma kolaylığı ve ruhsatıdır. Ancak yedi harfin mahiyeti, kapsamı ve ruhsatın geçerlilik süresi ile ilgili net bir bilgiye ulaşılamadığından ilk dönemden günümüze kadar âlimler bu hususu tartışmışlar ve konuya dair çeşitli görüşler serdetmişlerdir.⁸

Yedi harf söz konusu olduğunda en çok zikredilen rivayetlerden birisi Abdullah b. Mes’ûd’dan (öl. 32/652-53) aktarılan “إِقْرَأُوا الْقُرْآنَ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ وَهُوَ كَقَوْلِ أَحَدِكُمْ هَلُمَّ وَتَعَالَى وَأَقْبَلِ” /

⁵ İlgili hadisler aşağıda verilecektir.

⁶ Mustafa Kılıç, *Kırâat-Tefsîr İlişkisi Zemaşeri Örneği* (İstanbul: İFAV, 2015), 105. Örnek için bk. Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahavî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü’r Risâle, 1994), 8/125.

⁷ Tahavî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 8/115.

⁸ Kılıç, *Kırâat-Tefsîr İlişkisi*, 106.

Kur'an'ı yedi harf üzere okuyunuz. Bu durum sizden birinin 'هَلَمْ/gel!' (yerine) 'تَعَال' veya 'وَأَقْبِلْ' demesi gibidir." ifadesidir.⁹

Bir diğer rivayet de Hz. Ömer'den aktarılmıştır: "Allah resulü hayatta iken Hişâm b. Hakîm'in namazda Furkân sûresini okuduğunu işittim. Ancak Hişâm Furkân sûresini Resûlullah'ın bana okutmadığı şekilde okudu. Neredeyse üzerine atılacaktım ama selam vermesini bekleyerek sabrettim. Selam verdikten sonra yakasından tutarak 'Bu sûreyi bu şekilde sana kim okuttu?' diye sordum. Bunun üzerine Hişâm: 'Allah resulü okuttu', dedi. Ben de 'Yalan söylüyorsun! Zira Resûlullah bu sûreyi, senin okuduğundan farklı bir şekilde bana okuttu.' dedim. Ardından yakasından tutarak onu Resûlullah'ın huzuruna götürdüm ve dedim ki: 'Ey Allah'ın Resulü! Bunun Furkân sûresini senin bana okuttuğundan farklı bir şekilde okuduğunu işittim.' Resûlullah bunun üzerine: 'Ey Ömer, Hişâm'ın yakasını bırak!' buyurdu. Daha sonra ona 'Ey Hişâm oku!' dedi. Hişâm da kendisinden duyduğu gibi okudu. Bunun üzerine Allah resulü: 'Bu sûre böyle indirilmiştir', buyurdu. Ardından bana dönüp: 'Oku ey Ömer!' diye buyurdu. Ben de onun zamanında bana okuttuğu şekilde okudum. Allah resulü bunun üzerine bana: 'Bu sûre böyle de indirilmiştir. Bu Kur'an, yedi harf üzere indirilmiştir. Bu harflerden hangisi kolayınıza gelirse o şekilde okuyun' buyurdu."¹⁰

Yedi harf içerikli hadislerde müterâdif okumayla ilgili genelde şu ifade ağırlık kazanmıştır: "O yedi harfin tamamı şâfi ve kâfidir (açık ve yeterlidir): Şayet "غَفُورًا رَحِيمًا" veya "سَمِيعًا عَلِيمًا" ya da "عَلِيمًا سَمِيعًا" dersin, azap âyetini rahmet, rahmet âyetini de azap yapmazsan (okuyuşun doğrudur)."¹¹ Bazı araştırmacılara göre yedi harfle ilgili hadisler incelendiğinde

⁹ İbn Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân li'l-Kâsım b. Sellâm*, thk. Mervân el-Atıyye vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), 347; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenüs-sağîr*, thk. Abdulmutî' Emîn Kal'acî (Pakistan: Câmîatü Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1989), "Fedâilu'l-Kur'ân", (No. 1003).

¹⁰ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), *Fezâilu'l-Kur'ân*, 5/27; Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Tevhîd, 53; Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Bed'u'l-Halk, 6; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Daru İhyâ'it-Türâsü'l-arabiyye, 1955), Salâtü'l-Müsâfirîn, 270; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebt Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Mektebetü'l-'Asriyye, 2009), Vitri, 22; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), Kırâât, 11; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, ed. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2001), İftitâh, 36; Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nehyân li'l-A'mâli'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 2004), 2/281; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 75; Osman Bostan, "en-Neşr Merkezli Çalışmalar (Tahrîrât Örneği)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), 218-219. Benzer bir rivayette de Übey b. Ka'b'ın başından bu olayın benzeri geçmiştir. Resûlullah, Übeyy'e "Ey Übey, bu Kur'an yedi harf üzere nâzil olmuştur. Onların hepsi de kâfi ve şâfidir." şeklinde bir cevap vermiştir. Bk. Nesâî, *el-Kübrâ*, 2001, 2/153; Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (İstanbul: Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019), 100.

¹¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şuayb el-Arnaûd - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2001), 5/124.

azap âyetiyle rahmet âyetini veya rahmet âyetiyle azap âyetini değiştirmeme şartı bulunmaktadır. Dolayısıyla azap ile rahmet, aynı anlama gelen kelime türünden olmayıp zıt anlamı ifade ettiklerinden yedi harf ruhsatı müterâdifleri de aşmaktadır.¹²

Hadislerde geçen “el-ahrufü’s-seb’a” tabirindeki “harf”in üslûp, okuyuş, lügat ve özellikle vecih olarak değerlendirilmesini yedi harf-kıraat bağlamında daha doğru gören âlimler olmuştur.¹³ “el-Ahrufü’s-seb’a” ifadesindeki “seb’a”nın içerdiği anlam konusunda da âlimler tarafından birçok görüş ortaya konulmuştur. Çalışmanın boyutunu aşmamak amacıyla bu görüşlerin öne çıkanlarından bazıları incelenecektir. Nitekim Ebû Muhammed Ca’fer Muhammed b. Sâdân (öl. 231/845) ve Celâleddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505), nasıl ki Kur’an’da muhkem ve müteşâbih âyetler var ise hadiste de muhkem ve müteşâbihlerin varlığının söz konusu olduğunu, “el-ahrufü’s-seb’a” ifadesindeki “seb’a”nın yani “yedi harf”in ise te’vilinin bilinmesi mümkün olmayan müteşâbihlerden sayılması gerektiği görüşünü savunmuşlardır.¹⁴

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (öl. 255/869),¹⁵ Ahmed b. Yahyâ b. Sa’leb (öl. 291/903), Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (öl. 370/980), Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (öl. 458/1065) gibi öne çıkan kimi âlimlere göre ise yedi harf, yedi Arap kabilesinin lehçesidir.¹⁶ Sözü edilen bu kabilelerin hangi kabileler olduğuyla ilgili de onlarca görüş öne sürülmüştür.¹⁷ Örneğin Ebû’l-Kâsım el-Hüzelî

¹² Hacı Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’ân Tefsirine Etkisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 144; İhsan Sütşurup, *Sa’lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyân Tefsirinde Kıraatlere Yaklaşımı*, ed. Kenan Aklan - Resul Akcan (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023), 92-95.

¹³ Çetin, *Yedi Harf*, 35; Kılıç, *Kırâat-Tefsîr İlişkisi*, 108.

¹⁴ Ebû’l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Mürşidü’l-vecîz ulâ ‘ulûm tete’alleku bi’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdır, 1975), 93; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tenvîrü’l-havâlik ‘alâ Muvatta’i Mâlik*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil el-Attâr (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 2005), 1/178; Çetin, *Yedi Harf*, 123.

¹⁵ Süyûtî, *Tenvîrü’l-havâlik*, 1/47. Süyûtî, Sicistânî’nin bu yedi kabileyi Kureyş, Hüzeyl, Temim, Ezd, Rabia, Hevazin ve Sa’d b. Bekr olarak zikrettiğini aktarır. Aynı eserde İbn Kuteybe’nin bu görüşü reddettiği belirtilmektedir.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 1/43-44; Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A’rec en-Nisâbü’rî, *Garâ’ibü’l-Kur’ân ve regâ’ibü’l-furkân*, thk. Zekeriyya Ümeyrat (Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995), 1/24; Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Fezâ’ilü’l-Kur’ân* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1995), 135; Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. M. Ebu’l-Fazl İbrahim (Kahire: Darü’t-Türâs, 1957), 1/217; Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kurâti’l-aşr*, thk. Zekeriyya Umayrât (Beyrut: Dârü’l- Kütübî’l-İlmiyye, 2011), 1/24; Mustafa Sâdık er-Râfî, *İcâzü’l-Kur’ân ve’l-belâgatü’n-nübüvve* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 2005), 50; Çetin, *Yedi Harf*, 124.

¹⁷ Bu görüşlerin ayrıntıları için bk. Ebû Şâme, *el-Mürşidü’l-vecîz*, 94; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/217; Ebû’l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1379), 9/24; Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. M. Ebu’l-Fazl

(öl. 465/1073), *el-Kâmil* isimli eserinde bu yedi lehçeyi şöyle sıralamıştır: “Kureys, Hüzeyl, Sakîf, Hevâzin, Kinâne, Temîm ve Yemen.”¹⁸ Bazıları da sözü edilen kabilelerin beş olduğu kanaatindedir ve sözü edilen kabilelerin “Saîd, Sakîf, Kinâne, Hüzeyl ve Kureys” olduğunu belirtmişlerdir.¹⁹

Yedi harfle ilgili bir diğer yorum aynı anlama gelen lafızların yedi farklı şekli olduğudur. Dolayısıyla bir kelimeyle aynı mânaya gelen yedi farklı kelime (müterâdif) bu görüşün kapsamına girmektedir. Nitekim “gel” anlamındaki “هَلُمَّ ، تَعَالَ ، أَقْبِلْ ، إِلَيَّ ، فَصَدِّ ، نَحْوِي ، قُرْبِي” lafızları bu duruma örnek teşkil etmektedir.²⁰ Abdullah b. Vehb (öl. 197/812), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/813), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) ve Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (öl. 321/933) gibi âlimleri bahsi geçen görüşü savunanlar arasında saymak mümkündür.²¹

Konuyla ilgili zikredilen diğer bir yoruma göre “el-ahrufü’s-seb‘a” ifadesindeki “seb‘a” (yedi), çokluktan kinayedir. Dolayısıyla kastedilen, bilinen yedi sayısı değil; genişlik, kolaylık ve çokluktur. Bu kanaatte olan âlimlerin başında Kâdî İyâd (öl. 544/1149), Kâsımî (1914) ve Râfi‘î (1937) gibi isimler bulunmaktadır.²²

“Yedi harf” ifadesindeki “yedi”nin mahiyetiyle ilgili kuvvetli görülen kanaatler içerisinde bunları “yedi vecih” olarak değerlendirenlerin görüşleri bulunmaktadır. Bu görüşte olanlar arasında Ebû Hâtim es-Sicistânî, İbn Kuteybe (öl. 276/889), Ebü'l-Fadl er-Râzî (öl. 454/1062), Kâdî b. Tayyib el-Bâkılânî (öl. 403/1013), Mekkî b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045), Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053), İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429), Abdülazîm ez-Zürkânî (öl. 1948), Subhî es-Sâlih (öl. 1986) ve Abdussabûr Şâhin (öl. 2010) gibi âlimler yer almaktadır.²³ Yedi harfin yedi vecih olduğunu savunan bu kadar çok âlim olmasına rağmen yedi vechin içeriği hakkında her birinin müttetik olduklarını söylemek mümkün değildir. Örneğin Ebû Hâtim es-Sicistânî bu yedi vechi (1) bir kelimeyi başka bir kelimeye çevirmek, (2) bir harfi başka bir harfe çevirmek, (3) takdîm-tehîr, (4) harf ziyadesi ya da noksanlığı, (5) hareke

İbrâhim (Mısır: el-Hey'etü'l Mısıriyye, 1974), 1/47; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kirâati* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012); Çetin, *Yedi Harf*, 125-126.

¹⁸ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 92.

¹⁹ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 93.

²⁰ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kurân*, 1/42-43; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/220-222; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/46-47; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, t.s.), 1/174-175; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut, 1979), 107; Çetin, *Yedi Harf*, 129.

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/25; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kurân*, 1/42; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/220; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/46; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/174; Çetin, *Yedi Harf*, 129-130.

²² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/45; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. ed-Dımaşkî el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/64; Râfi'î, *İ'câzî'l-Kur'ân*, 68; Çetin, *Yedi Harf*, 136.

²³ Çetin, *Yedi Harf*, 141.

değişimi, (6) i'rab farklılığı, (7) tefhîm-terkîk, idgam-izhâr, feth-imâle gibi farklılıklar olarak zikretmiştir.²⁴ İbn Kuteybe'nin yedi vecihle kastettiği farklılıklar ise şunlardır: (1) Kelimenin i'rabında ya da harekesinde meydana gelen ancak yazısında ve anlamında değişikliğe sebep olmayan farklılıklar, (2) kelimenin i'rabında ya da harekesinde meydana gelen, anlamı değiştiren ancak yazılışının değişmediği farklılıklar, (3) kelimenin harflerinde meydana gelip yazının değişmediği ancak anlamın değiştiği farklılıklar, (4) kelimedeki yazılışın değiştiği ancak anlamın değişmediği farklılıklar, (5) hem yazılışın hem de anlamın değiştiği farklılıklar, (6) takdîm-tehîr suretiyle gerçekleşen farklılıklar, (7) ziyade ve noksanlık şeklinde meydana gelen farklılıklardır.²⁵

Yedi harfin yedi vecih olduğunu ileri süren âlimler de olmuştur. Ancak bu görüşe yönelik itirazlarda Kur'an'ın tamamında kıraat farklılığı bulunan her kelimedeki yedi vecih mümkün olmadığı için söz konusu görüşün tutarsız olduğu yorumu ağırlık kazanmıştır. Nitekim İbn Abdülber en-Nemerî (öl. 463/1071), *et-Temhîd* adlı eserinde yedi vechin; Kur'an'ın bütün harfleri, kelimeleri ve âyetlerinde değil pek az yerde geçerli olduğunu söylemiştir. İbn Abdülber bu görüşüne delil olarak “تَشَابَهَ عَلَيْنَا”²⁶ ve “وَعَبَدَ الطَّاعُوتَ”²⁷ âyetlerini göstermiştir.²⁸ İbn Kuteybe ise “Bildığım kadarıyla, Kur'an'da yedi vecih üzere okunan herhangi bir âyet yoktur.” diyerek itirazını dile getirirken İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940) ise İbn Kuteybe'nin bu sözünün hata olduğunu savunmuştur. Çünkü “وَعَبَدَ الطَّاعُوتَ” ve “يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ”²⁹ örneklerinde görüleceği üzere bazı âyetlerde yedi vecih bulunmaktadır. Ebû Şâme el-Makdisî (öl. 665/1267) bu itirazda bulunanların “Kur'an'ın bazısı yedi harf üzere nazil olmuştur, tamamı değil.” görüşünü savunduklarını söylemiştir.³⁰

Yedi harf ruhsatının kıyamete kadar devam edip etmeyeceği ile ilgili de çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Öne çıkan bu görüşlerden bazısına göre yedi harf ruhsatı, Hz. Osman'ın Kur'an'ı Kureyş lehçesi üzerine istinsah faaliyeti sonrasında kaldırılmıştır. Öncesinde de Hz.

²⁴ Arthur Jeffery, *Mukaddimetân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Bağdat: Mektebetü l-Hâncî, 1954), 221-228; Çetin, *Yedi Harf*, 142.

²⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe Dîneverî, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 29-32; Çetin, *Yedi Harf*, 142-143. Diğer âlimlerin tasnifleri ve farklı yedi vecih değerlendirmeleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Çetin, *Yedi Harf*, 141-147.

²⁶ el-Bakara 2/70.

²⁷ el-Mâide 5/60.

²⁸ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 100. Örnek olarak verilen âyetlerde yer alan “تَشَابَهَ” ve “عَبَدَ” lafızlarında yedi vecih olduğu öne sürülse de bu görüşe karşı çıkanlar da olmuştur. Nitekim Ebû Hayyân verilen örneklerden “تَشَابَهَ” kelimesinde on iki, “وَعَبَدَ الطَّاعُوتَ”ta yirmi iki farklı vecih saymış ve her birerinin tevcihini yapmıştır. Bk. Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 1/419, 3/529-531; Mustafa Kılıç, “İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2020), 243.

²⁹ Yûsuf 12/12.

³⁰ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 98; Kılıç, “İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı”, 49.

Ömer'in İbn Mes'ûd'a yazdığı mektupta "...Allah Kur'an'ı Kureyş lehçesine göre indirmiştir. Mektubum sana ulaştığında insanlara Kureyş lehçesi ile oku. Hüzeyl lehçesiyle oku(t)maktan vazgeç!" ifadesi bu görüşü doğrular mahiyettedir.³¹ Süfyân b. Uyeyne, İbn Vehb, Taberî, Tahâvî, İbn Abdilberr, Mekki b. Ebû Tâlib ve İbnü'l-Arabî bu görüşü savunanlar arasında bulunmaktadır.³² Bazı âlimler de yedi harf ruhsatının neshedilmediği ve kıyamete kadar geçerli olacağı kanaatini taşımaktadırlar. Bu âlimlere göre Hz. Peygamber'in "Ümmetimin buna gücü yetmez." Sözü, sadece sahâbe dönemiyle sınırlandırılmaz; Muhammed ümmeti, kıyamete kadar bâkî olacağına göre Kur'an'ın tilavetinde kolaylığa dair verilen izin, onun i'câzî gibi devamlıdır.³³ Dâni, konuyla ilgili şunları söylemiştir: "Bu yedi harfin tamamı, Hz. Peygamber'den sudûr edip meşhur olmuştur. Ümmeti ise bunları, ondan çeşitli şekillerde almış ve muhafaza etmişlerdir. Yedi harfte şüphe duyulan hiçbir şey söz konusu değildir. Hz. Osman ve arkadaşları bu harflerin tamamını Mushaflarda belirleyip, onların sıhhatini haber vermişlerdir. Übey b. Ka'b'in harfi de Zeyd b. Sâbit'in harfi de bu harflerdendir. Hz. Osman ve diğer sahâbe ancak bilinmeyen, sabit olmayan batıl okuyuşları ve harfleri Mushaf metnine sokmamışlardır."³⁴

1.2. İbâzîlerin Yedi Harfe Bakışı

İbâzîlerin ilk müfessirlerinden Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî, kıraat ilminin temel tartışma noktalarından olan yedi harf konusuna, tespit edebildiğimiz kadarıyla *Tefsîru kitâbillâhi'l-Azîz* eserinin sadece mukaddime kısmında değinmiştir. Müellif bu kısımda Kur'an'dan ilk ve son nazil olan âyetlerle ilgili rivayetleri zikrettikten sonra yedi harf konusuna dair kıraat ve tefsir kaynaklarında sıkça atıf yapılan şu meşhur hadise yer

³¹ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 93. Rivayeti, İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849), *Târîhu'l-Medîne*'de, Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) ise *Târîhu Medînedi'l-İslâm* adlı eserlerinde tahriç etmişlerdir. Bk. Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeiryî el-Basrî İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevver*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde, 1979), 2/711; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd (Medînetü's-Selâm)*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 4/176. Fakat cehâletü'r-râvî gerekçesiyle rivayetin isnâdı zayıf görülmüştür. Bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2017), 5/589.

³² Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekki b. Ebî Tâlip, *el-İbâne an meâni'l-kırâât*, thk. Abdülfettah İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nahzati Mısır, 1960), 3, 27; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 106; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân* (Mısır, 1966), 10/1/43; İbn Kesîr, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 22; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/213, 221-222; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/47; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Kastallânî, *İrşâdüs-sârî* (Mısır: 1872, ts.), 7/504; Çetin, *Yedi Harf*, 180.

³³ Zürkânî, *Menâhîlü'l-irfân*, 1/176; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut, 1985), 224; Çetin, *Yedi Harf*, 184.

³⁴ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dâni, *el-Mukni' fi rasmî mesâhifi'l-emsâr*, thk. Muhammed Sâdik Gamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, t.s.), 106; Çetin, *Yedi Harf*, 185-186.

vermiştir:³⁵ Abdurrahmân b. Ebû Bekre'nin babasından rivayetine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: Bana Cebrâil ve Mîkâil geldiler. Cebrâil sağıma, Mîkâil ise soluma oturdu. Cebrâil “Bismillâh” dedi. Aynı kişinin (Abdurrahmân b. Ebû Bekre) başka rivayetine göre “Cebrâil şöyle dedi: ‘Ey Muhammed! Kur’an’ı bir harf üzerine oku!’ Mîkâil bana yöneldi ve dedi ki: ‘Ondan artırmasını iste!’ Ben de: Cebrâil’e ‘Artır!’ dedim. Cebrâil ise ‘Onu (Kur’an) iki harf üzerine oku!’ deyince bu sefer Mîkâil tekrar ‘Ondan arttırmasını iste.’ dedi. Ben de: ‘Onu bana arttır.’ dedim. Cebrâil: ‘Üç harf üzerine oku!’ dedi. Mîkâil: ‘Arttırmasını iste!’ dedi. Ben: ‘Onu bana arttır.’ dedim. Cebrâil: ‘Dört harf üzerine oku!’ dedi. Mîkâil: ‘Arttırmasını iste!’ dedi. Ben: ‘Onu bana arttır.’ dedim. Cebrâil: ‘Beş harf üzerine oku!’ dedi. Mîkâil: ‘Arttırmasını iste!’ dedi. Ben: ‘Onu bana arttır.’ dedim. Cebrâil: ‘Altı harf üzerine oku!’ dedi. Mîkâil: ‘Arttırmasını iste!’ dedi. Ben: ‘Onu bana arttır.’ dedim. Bunun üzerine Cebrâil: ‘Yedi harf üzerine oku! Rahmet âyetini azap âyetiyle veya azap âyetini mağfîret âyetiyle değiştirmedikçe hepsi şâfidir, kâfidir.’ dedi.” Başka bir rivayette “Rahmet âyetini azap âyetiyle ya da azap âyetini rahmet âyetiyle değiştirmedikçe” şeklinde ikinci “mağfîret” kelimesi yerine “rahmet” ifadesi geçmektedir.³⁶

Hevvârî bu nakillerinden sonra İbn Mes‘ûd’dan yapılan şu rivayeti ele alır: “Kur’an okuyanları işittim ve onların kıraatler konusunda ihtilaf ettiklerini gördüm. Onlara dedim ki: ‘Nasıl öğrendiyseniz öyle okuyun, gereksiz tartışma ve ihtilaftan sakının. Çünkü bu (Kur’an âyetleri) sizin ‘هَلْمٌ’ veya ‘تَعَالٌ’³⁷ demeniz gibidir.” Müfessirin bu naklin devamında aktardığı bir başka İbn Mes‘ûd rivayeti ise yedi harfle ilgilidir: “Kur’an yedi harf üzerine nazil olmuştur. Bu, senin ‘أَقْبَلٌ’, ‘تَعَالٌ’ ve ‘هَلْمٌ’ demen gibidir.”³⁸

Hevvârî yedi harfle ilgili Kur’an’ın izin verilen bütün lehçelerde indirildiği görüşünü seleften bazılarına dayandırarak aktarır. Buna göre “Hiçbir lügat yoktur ki Kur’an o lügat üzerine indirilmiş olmasın. Ancak bunlardan bir tanesi varlığını sürdürmektedir.”³⁹ Son cümlede müellif, muhtemeldir ki Kureyş lehçesi dışındaki lehçelerle okunması ruhsatının kaldırılışından bahsetmektedir. Nitekim Hevvârî, izin verilen harfin Zeyd b. Sâbit’in harfi olduğunu belirtmiştir.⁴⁰ Müfessir, Mushaf istinsahı sonrası sadece bir harfin varlığını sürdürdüğü konuyla ilgili başka âlimlerden de görüşler nakletmiştir. Buna göre Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (öl. 90/709), kendisinin okumadığı bir harf (kıraat) okunduğunda “Böyle olmaz.” demedi de “Bense böyle okurum.” dedi. Riyâhî’nin mezkûr diyalogu İbrâhîm b. Sa’d’a (öl.

³⁵ Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahi'l-‘azîz*, thk. Saîd Şerîfî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 1/63-65.

³⁶ Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahi'l-‘azîz*, 1/63.

³⁷ Her iki kelime de “Gel!” anlamına gelmektedir.

³⁸ Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahi'l-‘azîz*, 1/63.

³⁹ Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahi'l-‘azîz*, 1/63.

⁴⁰ Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahi'l-‘azîz*, 1/63-64.

183/799) ulaştığında “Riyâhî bu sözüyle ‘Herhangi bir harfi inkâr eden bütün harfleri inkâr etmiş gibi kâfir olur.’ diye düşünmüş olabilir.” şeklinde bir yorumda bulunmuştur.⁴¹

Hevvârî, her ne kadar yedi harf kavramına eserinde çok az değinmiş olsa da kıraatleri ele aldığı yerlerin çoğunda “harf” kelimesini kullanmıştır. Örneğin Sebe’ sûresindeki “وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ” âyetindeki⁴² “صَدَّقَ” fiilinin mâlum ve meçhul okunuşlarını izah ederken “Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), bu harfi ‘صَدَّقَ’ okumuştur.” şeklinde bir ifadede bulunmuştur.⁴³

Ettafeyyiş ise -tespit edebildiğimiz kadarıyla- tefsirinde yedi harf olgusuna sadece bir yerde değinmiştir. Aslında -açıkça zikretme de- yedi harfin tazammun ettiği lehçeler arasındaki farklı telaffuzlar ile imâle, teshil, sâd (ص) harfinin işmâmı gibi fonetik farklılıkların onun tefsirinde oldukça yekûn tuttuğunu söylemek mümkündür. Yukarıda zikredildiği üzere yedi harf kavramına bir yerde de olsa değinmesi ve yedi harfin içeriğine dahil olduğuyla ilgili hakkında görüşler bulunan birtakım farklılıklara sıkça temas etmesi onun yedi harfi bildiği ve kabul ettiği sonucunu göstermektedir.

Ettafeyyiş, yedi harf konusuna sadece Nisâ sûresinin 162. âyetini⁴⁴ yorumlarken yer vermiştir. Bu âyette bulunan “وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ” ibaresinin tefsirinde Hz. Âişe rivayetini zikretmiştir. Bu rivayete göre Hz. Âişe, “وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ”, “إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ” ve “إِنَّ” âyetlerinde lahnin varlığıyla ilgili soruya “Bu (şekilde yazılmaları), kâtiplerin işidir. Onlar Kur’an’ı yazarken hata ettiler.” diye cevap vermiştir. Ettafeyyiş, Hz. Âişe’nin bu rivayetine “Zikredilen âyetler, yedi harften birinin tercih edilmesi nedeniyle bu şekilde yazılmıştır.” diyerek cevap vermiştir. Ayrıca nakledilen Hz. Âişe rivayetinin doğru olmadığıyla ilgili görüşler bulunduğunu söylemişse de bu görüşleri zikretmemiştir.⁴⁵

Râşid el-Mi’velî (öl. 1190/1777), yedi harfle ilgili aktarılan “Kur’an, yedi harf üzerine nâzil olmuştur.” hadisini değerlendirirken bu yedi harfin neye tekabül ettiğine dair âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Ona göre yedi harfle ilgili öne çıkan dört görüş vardır:

⁴¹ Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahi’l-‘azîz*, 1/63-64.

⁴² Sebe’ 34/20.

⁴³ Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahi’l-‘azîz*, 3/396. Hevvârî bu âyette Mücâhid’in mezkûr kelimeyi meçhul vezninde “صَدَّقَ” şeklinde okuduğunu da belirtmiştir.

⁴⁴ “لَكِنَّ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ”
“وَالْيَوْمَ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا”

Meâli: Şu kadar ki onlardan ilimde yüksek payeye erenlerle mü'minler, (gerek) sana indirilene (Kur'an-ı Kerim), (gerek) senden evvel indirilenlere iman ederler. (Onlar) namazı dosdoğru kılanlar, zekatı verenler, Allaha ve ahiret gününe inananlardır. İşte onlara biz çok büyük bir ecir vereceğiz.

⁴⁵ Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Sâlih el-Hafsi el-Adevî Ettafeyyiş, *Himyânü’z-zâd ilâ dâri’l-me’âd* (Uman: Vizâretü’t-türâsi’l-kavmî ve’s-sekâfe, 1980), 5/257-258.

1. Yedi harften kastedilen, va'd-vaîd, haram-helâl, emr-nehîy, öğütler ve darb-ı mesellerdir.
2. Yedi harf, haram-helâl, emir-nehîy, önceki kavimlerin haberleri, sonradan geleceklerin haberleri ve darb-ı mesellerdir.
3. Yedi harf, Kur'an'ın farklı yerlerinde bulunan yedi lehçedir. Çünkü Kur'an'da tek bir kelimedede yedi lehçenin tamamı bulunmaz.
4. Yedi harf, bir kelimedede bulunan yedi lehçedir.⁴⁶

İbâzî âlimlerden Ebü'l-Fazl el-Berrâdî (öl. IX./XV. yüzyılın başları), *el-Cevâhirü'l-müntekâ* adlı eserinde Hz. Osman'ın kendince yanlış gördüğü uygulamalarını anlatırken onun yedi harfle ilgili tasarruflarını eleştirel bir dille aktarmıştır. Buna göre Hz. Osman, özel sahâbe mushaflarını yaktırmış, Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın harflerini (kıraatlerini) yasaklamıştır. Ayrıca farklı harfle okuyanların da bu uygulamaya tâbi tutulmasını emretmiştir.⁴⁷ Halbuki Resûlullah, "Bu Kur'an, yedi harf üzere nâzil olmuştur. Her biri şâfi ve kâfidir." buyurmuştur. Berrâdî'ye göre yedi harf, müterâdif kelimelerle ilgilidir. Yukarıda da değinildiği üzere bu "هَلِّمَ/gel!" yerine onunla aynı anlama gelen "أَقْبِلْ" fiilinin, "إِذْهَبْ/git!" yerine ise aynı anlamdaki "أَنْطَلِقْ" fiilinin kullanılması gibidir.⁴⁸ İbn Mes'ûd kıraatinin yasaklanmasını eleştiren Berrâdî, zikrettiği bir hadisle bu görüşünü desteklemiştir. Nitekim Hz. Peygamber, "Kur'an'ı nâzil olduğu gibi terütaze okumak isteyen kimse İbn Ümmü Abd'in⁴⁹ kıraati üzere okusun." buyurmuştur.⁵⁰

Bir diğer İbâzî müellif, Saîd b. Halfân el-Halîlî (öl. 1287/1870) muhtelif konulardaki soruların cevaplandırıldığı *el-Ecvibetü'l-muhakkik* adlı eserinde kendisine yöneltilen "Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir. Bütün hepsi şâfi ve kâfidir."⁵¹ hadisi hakkında ne düşündüğü sorusuna cevap sadedinde bu yedi harften anlaşılması gerekenin Kureyş veya Temîm gibi yedi lehçe telaffuzları olduğunu belirtmiştir. Her kıraatin tek bir kelimedede toplanabileceğini ancak

⁴⁶ Muhammed b. Âmir b. Râşid el-Mi'velî, *Kitâbü't-tehzîb fi'l-fesâhati ve'l-elfâz*, thk. Abdullah b. Saîd b. Nâsır el-Kanûbî (Umman: Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, 2017), 1/203-204.

⁴⁷ Ebü'l-Kâsım b. İbrahim el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-müntekâh* (Londra: Dâru'l-Hikme, 2014), 73.

⁴⁸ Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-müntekâh*, 2014, 74.

⁴⁹ İbn Mes'ûd'un annesinin adı Ümmü Abd olduğu için annesine nispetle kendisine İbn Ümmü Abd denilmiştir. Bk. Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-müntekâh*, 2014, 74.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (Kahire: Mektebetü Ebi'l-Muâtîf, ts.), 1/97; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.), 3/336.

⁵¹ "نُزِّلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، كُلُّهَا شَافٍ كَافٍ" Bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (Fezâ'ilü'l-Kur'ân, 4992); Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (Salâtü'l-Müsâfirîn, 1896); Nesâî, *el-Kübrâ*, 2001, (el-İftitâh, 937); Ebû Amr b. Amr el-Ezdî el-Ferâhidî el-Basrî er-Rebî' b. Habîb, *Müsnedü'r-Rebî' b. Habîb (el-Câmi'u's-Sahîh)*, thk. Muhammed İdris - Âşûr b. Yûsuf (Beyrut: Dâru'l-Hikme, 1994), (Zikru'l-Kur'ân, 14).

hazif-ısbât, ziyade gibi telaffuzlar neticesinde tek kelimedede toplanması mümkün olmadığına yedi harf ruhsatından söz edilebileceğini söylemiştir. Bu görüşünü desteklemek için de yedi harf söz konusu olduğunda en çok gündeme getirilen hadislerden birine atıf yapmıştır. Bu rivayette Hz. Peygamber “Şu Kur’an yedi harf üzerine nazil olmuştur. Her biri şâfi ve kâfidir. Sizler bundan kolayınıza geleni okuyunuz.”⁵² buyurmuştur. Halîlî zikredilen hadisin Hz. Peygamber tarafından sahâbenin kıraatle ilgili tartışmaya girdiği bir ortamda dile getirildiğini belirtmiştir. Halîlî’ye göre yedi harfin tazammun ettiği mâna ihtimallerinden birisi de Kur’an-ı Kerim’deki emir-nehî, va’d-va’îd, nâsîh-mensûh, kıssa ve darb-ı mesellerdir. Ancak yedi harfin yedincisinin kıssa ve darb-ı meseller olduğu görüşü ona göre doğruya en uzak görüştür.⁵³

Çağdaş İbâzî müfessir Ahmed Hamed el-Halîlî (d. 1942), *Cevâhiru’t-tefsîr* adlı eserinde Fâtiha’nın birden fazla nüzûlüyle ilgili değerlendirmelerde bulunurken “Muhtemeldir ki Fâtiha sûresi, önce bir harf üzere nâzil olmuş, sonrasında ise başka bir harf üzere nâzil olmuştur.” diyerek -zımnen de olsa- yedi harf konusuna temas etmiştir. Buna göre Fâtiha sûresi öncelikle “مَلِكٌ”⁵⁴ kıraatiyle indirilmiş, sonrasında ise “مَالِكٌ” kıraatiyle -ya da tam tersi bir sırada- indirilmiştir.⁵⁵

İbâzî âlimlerin konuyla ilgili görüşleri değerlendirildiğinde görülecektir ki Hevârî, eserinde sadece mukaddime kısmında yedi harfe değinmiştir. O, söz konusu yerde yedi harf meselesiyle ilgili zikredilen meşhur rivayetlere yer vermiş, Kur’an’ın muhtelif lehçelerle indirildiğini ve bunlardan sadece birinin varlığını sürdürdüğünü bu lehçenin de Kureyş lehçesi olduğunu söylemiştir. Benzer şekilde Eттаfeyiş de sadece bir yerde konuya değinmiş ve Hz. Âişe’den nakledilen rivayete yedi harfî delil göstererek itiraz etmiştir. Mi’velî, yedi harf’teki yedi’nin izahıyla ilgili mevcut öne çıkan görüşleri zikretmiştir. Halîlî yedi harfin lehçe telaffuzları olduğu değerlendirmesinde bulunmuş, bir kelimedede birden fazla kıraatin gösterilmesi mümkün olmadığına ancak yedi harf ruhsatından söz edilebileceğini belirtmiştir. İbâzî âlimlerden sadece tarihçi Berrâdî konuya eleştirel yaklaşmış ve Hz. Osman’ın Kureyş lehçesi dışındaki lehçeleri ve sahâbe mushaflarını yasaklamasını tenkit etmiştir. Ona göre yedi harf ruhsatı varlığını sürdürdüğü için Hz. Osman’ın uygulaması yanlıştır.

⁵² Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, ed. Şuayb el-Abdülfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebetü’l-Matbûâti’l-İslâmiyye, 1986), 2/153; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-ıvsa*, 6/142.

⁵³ Saîd b. Halfân b. Ahmed b. Sâlih b. Ahmed b. Âmir Halîlî, *Ecvibetü’l-Muhakkik el-Halîlî*, thk. Bedr b. Abdullah er-Rahbî vd. (Mektebetü’l-Ceyl el-Vâid, 2010), 1/375.

⁵⁴ el-Fâtiha 1/4.

⁵⁵ Şeyh Ahmed b. Hamed el-Halîlî, *Cevâhiru’t-tefsîr envâru min beyâni’t-tenzîl* (Umman: Mektebetü’l-İstikâme, 1984), 1/161.

2. Kur'an'ın Mushaf Haline Getirilmesi

Kur'an âyetleri, Hz. Peygamber hayatta iken vahiy katipleri tarafından ince ve yassı taşlara, tahta, kemik, deri, hurma dalı gibi çeşitli materyallere yazılıyordu. Ayrıca sahâbe, inen âyetleri ezberliyor ve sürekli bir şekilde tekrar ediyordu. Nüzul süreci devam ettiği için bu yöntem, Hz. Peygamber'in vefatına kadar sürdürülmüştür. Bu bölümde, Kur'an'ın dört halife döneminde kitap haline getirilmesi ve çoğaltılması konusunun tarihsel serencamı üzerinde kısaca durulduktan sonra İbâzîlerin konuya dair görüşleri ele alınacaktır.

2.1. Mushaflaşma Sürecinin Tarihi Seyri

Hz. Peygamber hayatta iken Kur'an, iki kapak arasına alınmamıştı. Kitap haline getirmek zorluğa neden olabilirdi, sonradan nâzil olan ilahi bir nesih, âyetlerin şer'î hükümlerini ya da söz dizimini etkilemek suretiyle uygun bir yere dahil edilmeyi gerektirebilirdi.⁵⁶ Hz. Peygamber'in vefatının ardından nesih ve yeni birtakım düzenlemelerden söz edilemeyeceği için, özellikle birçok hafız sahâbenin Yemâme savaşında (12/633) şehit olmalarının da ortaya çıkardığı kritik durum sonucunda, Hz. Ömer'in teklifi üzerine halife Hz. Ebû Bekir'in direktifiyle âyetler bir araya getirilmiş ve muhafaza altına alınmıştır.⁵⁷ Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki heyet, yazılı malzemeyi ve ashâbın hafızasında yer alan âyetleri bir araya getirmişlerdi. Bu derleme işi sona erince *Suhuf* adı verilen malzeme, Hz. Ebû Bekir'in nezaretinde devlet arşivine alındı.⁵⁸ Hz. Osman döneminde Azerbaycan ve Ermenistan savaşlarına katılmış olan Huzeyfe b. el-Yemân'ın (öl. 36/656) Irak ve Suriyeli Müslümanlar arasında Kur'an'ın telaffuzuyla ilgili yaşanan sürtüşmeye yol açan lehçe farklılıklarına dikkat çekmesi ve "Hıristiyan ve Yahudiler gibi ihtilafa düşmeden bu ümmeti kontrol altına almalısın." şeklindeki uyarısı sonucu halifenin emriyle bir araya gelen heyet tarafından Kur'an âyetleri yeniden derlenmiştir.⁵⁹ Hz. Osman, insanları tek bir mushafta birleştirmeyi hayata geçirmek amacıyla Kur'an Zeyd b. Sâbit başkanlığında, Hz. Ebû Bekir zamanında derlenen ve daha sonra Hz. Hafsa tarafından muhafaza edilen Suhuf'la karşılaştırarak yeniden istinsah ettirmiştir.⁶⁰ Başka bir görüşte ise halife, Suhuf'la karşılaştırmadan Mushaf'ın derlenmesini emretmiştir. Rivayetlere göre istinsah heyetinde

⁵⁶ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ömer Türker - Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 117.

⁵⁷ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (Cem'u'l-Kur'ân), 4986; Ebû Bekr Abdullah b. Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Davud, *Kitabü'l-Mesâhif*, ed. Muhammed b. Abduh (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 6-9; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecfz*, 72; A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 173.

⁵⁸ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (Fezâilü'l-Kur'ân), 3; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 281; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 3102.

⁵⁹ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, 4987; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 282; A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 129.

⁶⁰ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/990-991; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/203.

Zeyd b. Sâbit başkan olmak üzere Saîd b. el-Âs (öl. 58/678), Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm (öl. 43/663-64) yer almıştır. Hz. Osman bu dört kişilik heyete şu uyarıyı yapmıştır: “Eğer Kur’an’ın yazımıyla ilgili herhangi bir konuda Zeyd’le ihtilafa düşerseniz Kur’an’ın indiği dil olan Kureyş lehçesinde yazın.” Nitekim Zeyd hariç diğer üç sahâbî Kureyşli idiler.⁶¹ İstinsah edilen nüshalar çeşitli şehirlere gönderildi. Bu nüshaların sayısı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazılarına göre birisi Medine’de kalmak üzere Kûfe, Basra ve Şam’a gönderilen dört nüshanın varlığından söz edilmektedir. Bazıları Mekke’yi ilave etmek suretiyle bu şehirlerin sayısının beş olduğunu söylerken kimi âlimler de Yemen, Bahreyn, Mısır, Cezire’yi zikretmişlerdir. Nüshaların gönderilmesinin ardından Hz. Osman, Müslümanların elindeki diğer Kur’an parçalarının imha edilmesini emretmiştir.⁶²

2.2. İbâzîlerin Kur’an’ın Mushaf Haline Getirilmesine Dair Görüşleri

Hevvârî, nüzûl süreci tamamlandıktan sonra en önemli kilometre taşlarından olan Kur’an’ın kitap olarak bir araya toplanması faaliyetiyle ilgili mukaddimesinde birtakım görüş ve rivayetlere yer vermiştir. Nitekim onun ifadesiyle Mushafları ilk yazdıran kişi Yemâme Savaşı’na katılan hafız sahâbîlerin şehadeti sonrasında Hz. Ebû Bekir, bu Mushafları tek bir mushafta cemedden ise Osmân b. Affân’dır. Müfessir, sahâbeden Huzeife b. el-Yemân’ın Hz. Osman’a “Ehl-i kitap’ın yaptığı gibi ‘Falancanın kıraati, filancanın kıraati’ diye söylendiğinde ne yapacaksınız?” dediği zaman halifenin Kur’an’ı tek mushafta bir harf üzerine cem ettiğini söylemiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi Hevvârî bu harfin Zeyd’in harfi olduğunu belirtmiştir.⁶³ Pek çok kaynakta Hz. Osman’ın yedi harften Kur’an’ın imlasına müsait olan okumalara izin verdiği, geri kalanları ise yasakladığı bilgisine temas edildiği gibi⁶⁴ yedi harften Hz. Zeyd’in harfinin tercih edilmiş olduğu ayrıntısı da ele alınmıştır. Nitekim ihtilaf durumunda halife tarafından Kureyş lisanının tercih edildiğine yönelik rivayetler ağırlıkta olmasına rağmen Zeyd’in okuyuşunun esas alınmasıyla ilgili nakiller de mevcuttur.⁶⁵ Örneğin Ebû Amr ed-Dânî, Hz. Osman’ın istinsah faaliyetini planlama esnasında, Mushaf yazımıyla ilgili görevlendirilen kişilere “Eğer bir kelimenin yazımı konusunda ihtilafa düşerseniz, onu Kureyş lisanına göre yazın. Çünkü Kur’an, Kureyş lisanına göre inmiştir.” dediğini aktarmıştır.⁶⁶ Konuyla ilgili “تَابُوت” kelimesinin yazımı konusundaki ihtilaf, Kureyş lehçesinin esas alınmasına dair örnek teşkil etmektedir. Buna göre mezkûr kelimenin yazımına sıra geldiğinde Mushaf istinsah heyetinden bazıları tâ-i meftûha ile “تَابُوت” şeklinde yazılması

⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 9/11 (4987); İbn Ebî Davud, *Kitabü’l-Mesâhif*, 19-20; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fezâ’ilü’l-Kur’ân*, 282; A’zamî, *Kur’an Tarihi*, 131.

⁶² A’zamî, *Kur’an Tarihi*, 136.

⁶³ Hevvârî, *Tefsîru kitâbillahî’l-‘azîz*, 1/64-65.

⁶⁴ Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, 6/183; İbn Ebî Davud, *Kitabü’l-Mesâhif*, 88-91.

⁶⁵ Dânî, *el-Muknî*, 14.

⁶⁶ Dânî, *el-Muknî*, 14.

gerektiğini söylerken Zeyd b. Sâbit ise tâ-i merbûta ile “تَائِبَةٌ” diye yazılması fikrini savunuyordu.⁶⁷ Konu Hz. Osman’a intikal edince halife, tâ-i meftûha ile yazmalarını çünkü Kur’an’ın Kureyş lehçesi ile nazil olduğunu söylemiştir.⁶⁸ Bir başka rivayette ise Zeyd’in Mushaf istinsahındaki önemli rolü, kendisini gösterir. Bahsedilen rivayet şu şekildedir: “Huzeyfe b. el-Yemân, Hz. Osman’a ‘Ehl-i kitâbın düştüğü durum gibi ‘Bu falanın kıraati, şu da falanın kıraati’ denildiği zaman ne yapacaksın?’ dediğinde halife, insanları bir mushafın etrafında birleştirdi. Bu mushafın lisanı Zeyd’in harfidir.”⁶⁹ Bu ifadeden Hevvarî’nin “Zeyd’in harfi” sözünden kastettiği mana daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Ayrıca erken dönem literatüründe bu kelime (harf), kıraat ihtilafı anlamında da kullanıldığı için “Zeyd’in harfi” sözünden anlaşılan mananın “Zeyd’in kıraati” şeklinde olması mümkündür. Nitekim Eттаfeyyîş, mezkûr kelimenin izahında Übey ve Zeyd b. Sâbit’in “التَّائِبَةُ” şeklinde okuduklarını naklettikten sonra bu kıraatin ensârın lehçesi olduğunu belirtmiştir. Böyle okunma gerekçesini de hâ (ه) harfini tâ (ت) harfinden bedel olarak getirilmesiyle izah etmiştir. Çünkü her iki harf de hems⁷⁰ sıfatını haizdir.⁷¹

Bir önceki başlık olan “Yedi Harf” konusunda da değinildiği üzere İbâzî tarihçi Berrâdî, Hz. Osman’ın İbn Mes’ûd ve Übey b Ka’b kıraatlerini yasaklamak ve sahâbe mushaflarını yaktırmak faaliyetlerini onun İslâm cemaatinde fitneye yol açan uygulamalarından saymıştır. Müellif bu görüşlerini desteklemek amacıyla bazen hadislerle bazen de sahâbe sözlerine yer vermiştir. Mushafların yaktırılması ile ilgili Hârûn b. Sa’d ez-Zühelî’den nakledildiğine göre Ebû Zerr’in, Osman’ın mushaflarını yaktığını öğrendiğinde “Ey Osman, Allah’ın kitabını yakanların ilki sen olma! Yoksa Allah da senin kanını yakar.” dediği rivayet olunmaktadır. Konuyla ilgili ikinci rivayet de Haccâc b. Amr el-Ensârî’nin şu sözüdür: “Ey Osman, mushafı yakarak çok büyük bir hata işledin. Kur’an’ı yok etmeye cüret edip yeltendin. Allah, meleklerin en hayırlısı olan Cebrâil’le Kur’an’ı inzal ettikten sonra onu sen mi yok edeceksin?”⁷² Ebu Bekr b. el-Arabî, istinsah faaliyeti sonucunda yazılan mushafların dışındaki

⁶⁷ “تَائِبَةٌ” örneğinde olduğu gibi tâ (ت) şeklinde resmedilen kelimelerin farklı yazımına ilişkin değerlendirmeler için bk. Resul Akcan, *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 152-157, 107-165.

⁶⁸ Dâni, *el-Muknî*, 14-15.

⁶⁹ Dâni, *el-Muknî*, 16.

⁷⁰ Harfi telaffuz ederken nefesin akarak çıkmasıdır. Bk. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/202; Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü* (Konya: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018), 225; Osman Bostan, “Mukaddimetü’l-Cezerî’nin Muhtevası ve Metodu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 195.

⁷¹ Eттаfeyyîş, *Himyânü’z-zâd*, 3/321.

⁷² Berrâdî, *el-Cevâhîru’l-Müntekâh*, 2014, 74.

bütün lehçe ve kıraatlerin ortadan kalktığını ve bu durumun salt Hz. Osman'la sınırlı olmayıp sahâbenin icmâi sonucu meydana geldiğini söylemiştir.⁷³

Sonuç

Makalede günümüzde varlığını sürdüren İslâmî ekollerden biri olan İbâzîlerin yedi harf ve Kur'an'ın kitaplaştırılma sürecine dair yaklaşımları ele alınmıştır.

İbâzî âlimler, yedi harf meselesine eserlerinde bazen ayrı bir başlık açarak bazen âyetleri tefsir ederken bazen de diğer konuların muhtevasında temas etmişlerdir. Buna göre Hevvârî gibi kimi âlimler, yedi harf söz konusu olduğunda sıkça rivayet edilen hadislerle ve sahâbe sözlerine yer vermek suretiyle yedi harfin varlığını kabul noktasında ipucu vermişlerdir. Aktarılan bu rivayetlerden hareketle, onların bazısının yedi harfi, Arap lehçeleriyle ilgili tanınan bir ruhsat ve anlam değişmedikçe müterâdif okumalara verilen bir izin olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Kur'an'ın Mushaf haline getirilme faaliyetinde tek bir lehçeye izin verildiğini, bu lehçenin de Kureyş lehçesi olduğunu belirtmişlerdir. Berrâdî örneğinde olduğu gibi kimi âlimler de Hz. Osman'ın Kur'an'ın kitaplaştırılması ve çoğaltılması faaliyetinde yedi harf ruhsatının varlığı söz konusuysen onun bir harfe müsaade edip diğer harfleri yasaklaması ve resmü'l-mushaf haricindeki diğer mushafları imha ettirmesi işlemlerine itirazlarını dile getirmişlerdir. Ayrıca bu uygulamaları İslâm toplumunda meydana gelecek fitnenin nedenlerinden saymışlardır. Ancak bu değerlendirmeler bireysel itirazlar olup İbâzîlerin genelinin Hz. Osman'ın istinsah faaliyeti esnasında yapmış olduğu faaliyetlere karşı çıkmadıkları anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1967.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2001.
- Akcan, Resul. *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. çev. Ömer Türker - Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Berrâdî, Ebû'l-Kâsım b. İbrahim. *el-Cevâhiru'l-Müntekâh*. Londra: Dâru'l-Hikme, 2014.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *es-Sünenüs-sağir*. thk. Abdulmutî' Emîn Kal'acî. Pakistan: Câmiatü Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1989.
- Bostan, Osman. "en-Neşr Merkezli Çalışmalar (Tahrîrât Örneği)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), 207-234. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1078721>

⁷³ Ebû Bekr İbnü'l Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/612-613.

- Bostan, Osman. “Mukaddimetü'l-Cezerî'nin Muhtevası ve Metodu”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 185-212. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1274261>
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'ü's-Sahîh*. thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Mukni' fî rasmi mesâhifi'l-emsâr*. thk. Muhammed Sâdik Gamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, t.s.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Mektebetü'l-'Asriyye, 2009.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. *el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavviz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, İbn Miskîn el-Herevî. *Fezâ'ilü'l-Kur'ân li'l-Kâsım b. Sellâm*. thk. Mervân el-Atıyye vd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Sâlih el-Hafsî el-Adevî. *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*. Uman: Vizâretü't-türâsî'l-kavmî ve's-sekâfe, 1980.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018.
- Halîlî, Saîd b. Halfân b. Ahmed b. Sâlih b. Ahmed b. Âmir. *Ecvibetü'l-Muhakkik el-Halîlî*. thk. Bedr b. Abdullah er-Rahbî vd. Mektebetü'l-Ceyl el-Vâid, 2010.
- Halîlî, Şeyh Ahmed b. Hamed. *Cevâhiru't-tefsîr envâru min beyâni't-tenzîl*. 3 Cilt. Umman: Mektebetü'l-İstikâme, 1984.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd (Medînetü's-Selâm)*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillahi'l-'azîz*. thk. Saîd Şerîfî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2017.
- İbn Ebî Davud, Ebû Bekr Abdullah b. Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitabü'l-Mesâhif*. ed. Muhammed b. Abduh. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1995.

- İbn Kuteybe Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. Kahire: Mektebetü Ebi'l-Muâtî, ts.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medînetü'l-münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde, 1979.
- İbnü'l Arabî, Ebû Bekr. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. thk. Zekeriyya Umayrât. II Cilt. Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Jeffery, Arthur. *Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Bağdat: Mektebetü l-Hâncî, 1954.
- Kalamâvî, Süheyr. *Edebü'l-Havâric fi'l-asri'l-Emevî*. Kahire: Matbaatü Lücneti'Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1945.
- Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Seyyide İsmâil Kâşif. Umman: Vizâretü't-türâsi'l-kavmî ve's-sekâfe, 1980.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kirâati*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. ed-Dımaşkî. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr. *İrşâdü's-sârî*. Mısır: 1872, ts.
- Kılıç, Mustafa. "İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2020), 217-258.
- Kılıç, Mustafa. *Kirâat-Tefsîr İlişkisi Zemaşeri Örneği*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*. Mısır, 1966.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nehyân li'l-A'mâli'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 2004.
- Mekkî b. Ebî Tâlip, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed. *el-İbâne an meâni'l-kirâât*. thk. Abdülfettah İsmail Şalebî. Kahire: Dâru Nahzati Mısır, 1960.
- Mi'velî, Muhammed b. Âmir b. Râşid. *Kitâbü't-tehzîb fi'l-fesâhati ve'l-elfâz*. thk. Abdullah b. Saîd b. Nâsır el-Kanûbî. 2 Cilt. Umman: Mektebetü Hazâini'l-Âsâr, 2017.
- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1997.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Daru ihyâi't-Türâsü'l-arabiyye, 1955.
- Nâmî, Amr Halîfe. *İbâzilik Araştırmaları*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, ts.

- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. ed. Şuayb el-Abdülfettah Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec. *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân*. thk. Zekeriyya Ümeyrat. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Önen, Hacı. *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Râfiî, Mustafa Sâdık. *İcâzû'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nübüvve*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2005.
- Rebî b. Habîb, Ebû Amr b. Amr el-Ezdî el-Ferâhîdî el-Basrî. *Müsnedü'r-Rebî b. Habîb (el-Câmi'u's-sahîh)*. thk. Muhammed İdris - Âşûr b. Yûsuf. Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1994.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut, 1985.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut, 1979.
- Sütşurup, İhsan. *Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Tefsirinde Kıraatlere Yaklaşımı*. ed. Kenan Aklan - Resul Akcan. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr . *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l Mısriyye, 1974.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvatta'i Mâlik*. thk. Sıdkî Muhammed Cemil el-Attâr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005.
- Şemmâhî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd Ebû Osmân b. Abdolvâhid Bedreddîn. *Kitâbü's-siyer*. Umman: Vizâretü't-türâsi'l-kavmî ve's-sekâfe, 1987.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. Ivazullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Harameyn, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu müşkili'l-âsar*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Ünal, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklıklarının Rolü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Darü't-Türâs, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 3. baskı., t.s.